

Шошақова Ж.Қ., аға оқытушы
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИН ЖАСАУДЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Ұлт тағдырын тіл тағдырымен теңейтін тұжырымды ойдың түйінін жүйелі түрде талдау күрделі мәселе. Соған орай, көптен толғағы піскен бірнеше ой орамдарымды ортаға салмақпын.

Жаңа терминдер мен ұғымдарды қалыптастырудың мынандай бір жақтары, меніңше, ұтымды: а) сөздердің түбірлік мазмұнына жаңа мән беру; ә) екі немесе одан көп сөздерді дефиссіз қосып жазу арқылы жаңа терминдер, ұғымдар құру; б) қазақ тіліне аса тән қос сөздердің бірін қалдыру; в) бұрыннан тұтасып кеткен қос сөздердің жігін ашып, әрқайсысының өзіне ғана тән мәнін белгілеу және жеке пайдалану; г) жалғаулықтарды тың терминдер мен ұғымдар жасауға пайдалану. Халықаралық және орыс тілдерінде пайдаланылатын ғылыми ұғымдар мен терминдердің қайсысын қазақшаға аудару және қайсысын сол қалпында пайдалану мәселелерін шешу.

Қазіргі кезеңнің терминологиялық келбетін бір сәт ойша саралап өткеннің өзінде, тілді дамытудың бұл сала айрықша мол арналы көзіне айналғанын байқаймыз. Ғылым мен техниканың ел өміріне етене енуіне орай туындаған сансыз арнайы сөз легі — бұларды реттеп, сұрыптап, қалыптастырып отыру проблемасын күн тәртібіне шығарды. Екітілділік проблемасының мәні артып отырған бүгінгі Қазақстан жағдайында термин сөздерге деген ынта, ықылас пен мұқтаждық шеңбері бұрынғыдан әлдеқайда кеңімесе, тарылған жоқ.[24]

Термин қалыптастырудың бұрынғы кезеңдерінде бұл үрдіс көбіне көп стихиялы түрде жүргізілгенін білеміз. Ол кезде атаулардың әр түрлі варианттары, жарыспалы сөздер, көп мағыналы сөздер саны молырақ болатын. Бұлар түрлі терминологиялық сөздіктер шығару барысында сарала-

нып келеді. Бірақ бұл салада істелетін шаруа әлі жетерлік.

Жалпыға ортақ сөздер мен терминжасам процесін салыстырып қарасақ, өзара едәуір айырмашылық бар екенін байқамау мүмкін емес. Алдыңғылар үшін сөз өндірудің бір ғана тәсілі жеткілікті болып жатса, кейінгілер үшін бұл аз, яғни, терминдердің негізгі жасалу жолынан басқа атаулық мазмұны анықталуы тиіс. Мұнысыз термин толық термин бола алмайды.

Термин сөздің ішкі құрылысы ешқандай қосымша, қоспасыз, таза атаулық жүк арқалауға тиіс. Термин болуға икемделіп тұрған сөздің ішкі формасы мөлдір де таза күйге көшпесе оның терминдік мәнінің әлі қалыптасып бітпегендігі. Ал ішкі икемділік дегеніңіз кәсіби алқаға тікелей байланысты, яғни бұл мамандық иелерінің кәсіптік мұқтажығынан (ынтызарлығынан) туындайтын терминнің ішкі мүмкіндігі. Терминнің ішкі түрін айқындауда әрине, стандартты сөз біріктіру, қосымшалар тәрізді сөзжасам құралдары едәуір рөл атқаратыны даусыз. Тіпті, кейбір ғалымдар пікіріне қарағанда сөзжасам морфемаларының қызметі жалпы әдеби тілге қарағанда терминология саласында басымырақ көрінеді.

Сөзжасамның терминологиялық акті ұғымдар классификациясына (жіктелуіне) тікелей қатысты. Өйткені термин сөз белгілі бір ұғымның атауын ғана айқындап қоймай, сонымен бірге сол ұғымның мазмұнын да білдіреді. Мысалы, -лық, -ғы, -ым жұрнақтарының терминжасам процесіндегі қызметін алалық. Осы қосымшалар арқылы жасалған социалистік, кәметтік, қондырғы, жанарғы, басылым, қойылым тәрізді терминдер қоғамдық ғылымдар жүйесінде бір тектес классификациялық топқа жата тұрып, әрі атаулық қызмет атқарып, әрі

сол терминдердің ішкі мазмұнын да білдіріп отыр. Осы модель негізінде біз терминдердің әлденеше жүйесін жасап үлгердік. Міне осы ұғымдар мазмұнын білдіретін қасиет көбіне көп күрделі терминдерге, құрамдас терминдерге тән. Неге десеніз тіркесім терминдер ұғымдық белгіні анағұрлым анығырақ, толығырақ әйгілейді. Ал жалқы сөзден тұратын терминдерде бұл қызметті сөзтудырғыш морфемалар атқарады. Міне, сондықтан термин жасайтын морфемаларды барынша ыждағаттылықпен, дәл пайдаланып отыру керек. Бұларды топ-топқа бөліп, оларды өзара іштей бірнеше үйірге жатқызып жіктеп қарастыру қажет.

Әдетте күрделі терминдер сын есім, зат есім, есімшелердің қатысуы арқылы жасалады. Бұларды таңдау оңай шаруа емес. Мұның қайсысы күрделі терминнің қандай түрін жасауға ыңғайлы дегенді барынша сұрыптап, сауаттылықпен пайдаланып отыруға тура келеді. Мұндай саралап, сұрыптау, әсіресе терминге лайықты жарыспа сөздер көп болған тұста тіпті қажет. Әсіресе бірыңғай есім сөздер үйіріндегі варианттарды талғау, таңдай білу қажет-ақ. Бұл дамушы тілдің бәрінің басында ылғи болатын құбылыс. Ғылым мен техника тілін жасау, қалыптастыру кезеңінде мұндай жарыспалы сөздер қатары тіпті молынан кездеседі. [25]

Сонда бұл жарыспалы сөздердің қайсысын терминденуге лайықты деп тауып, тани білуде әмбебап ереже ұсыну мүлде қиын. Әрбір ғылым саласының термин жасау практикасы нақты жағдайға орай өзіндік жолды нұсқап отыруға тиіс. Таңдауға түскелі тұрған варианттың бәрі бірдей семантикалық келбеті жағынан тепе-тең түсе бермейтіні ақиқат. Және олардың дәл осы жағдайға бірі ғана дөп келуі ықтимал. Міне, осы тұста әлгі варианттардың қайсысының семантикалық өрісі қазіргі терминденуі процесіне дәл келе алады дегенді айыруға әбден

болады. Ол үшін өте бір ерекше пайым, айрықша тілтанымдық, лингвистикалық түйсік керек. Мәселен, бір кезде қырқушы, қыркымшы, қырықтықшы; ақша қалта, күмәжнек, әмиен; жәрдем, көмек, үме, болысу, асар; әкпіш, күйенте, иінағаш; көйлек, жейде; шалбар, сым; букет, гүлгүл, гүлдесте; дача, жайлаужай, саяжай; столовой, асхана; парикмахер, шаштараз; дәріс, сабак; әмір, бұйрық; ауа райы, климат; себет, кәрзіңке, кәрзеңке; каша, ботқа, быламық, бөкпен; вокализм, дауысты дыбыстар; консонантизм, дауыссыз дыбыстар; лингвистика, тіл білімі; аффикс, жалғау, жұрнақ; парадигма, жіктеу, интонация, дауыс ырғағы; пунктуация, тыныс белгісі, орфография, емле ережесі; үтір, кіші тыныстық, кіші тыныс; нүкте, ұлы тыныс, ноқат; қос нүкте, екі нүкте, қос ноқат, екі ноқат; тұйық рай, тұйық етістік, инфинитив, тұйықша; кент, қала, шәрі, шаһар; ел, халық, жұрт, жәмиғат, әлеумет, қалайық, әумет, бұхара т.т. ғылым мен техника саласында әр кезеңде әр қилы алынып, қабаттаса қолданылып, ақырында мұның бірінің ғана терминдік сипатқа көшкен мысалдарын көптеп келтіруге болады.

Жарыспалы терминдер бұл процестің даму заңдылықтарын, қалыптасу қисынын танытады. Осының өзінен-ақ, ұғымдардың атаулық сипатын дәлірек беретін, қолданысқа ыңғайлырақ варианттар таңдалғанын байқаймыз. Орайымен алынып, орнын тапқандары термин ретінде тілімізге сіңіп, арнайы лексика қатарынан орын тепті. Ал бұл сүзгіден өтпей қалғандары басқа бір өң, реңк арқалап келесі бір сөз саптауға дайын материал есепті өз кезегін күтіп тұр.

Терминжасам тәсілдерін талдамас бұрын, осы процеске материал беретін мынадай негізгі үш тірекке назар аудару қажет. Мұны қарапайым тілмен айтқанда, термин сөздердің жасалу көздері болып табылады: 1. Өз сөздік құрамының ішкі мүмкіндігін

сарқа пайдалана алатын ұлттық тіл; 2. Дайын терминдер беретін немесе калькалау тәсілін ұсынатын орыс тілі; 3. Дайын күйінде термин беретін немесе калькалау тәсіліне ерік беретін халықаралық терминдер. Халықаралық деп аталып жүрген терминдердің көпшілігі әдетте орыс тілі арқылы енген кірме сөздер. Шет тілдерінен тікелей енген терминдер мүлде аз. Тек бірен-саран ғана мысал келтіруге болады. Онда да араб, иран сөздерін ғана тілге тиек ете аламыз.

Бір кезде қазақ тілінің даму-тарихында араб, парсы элементтері белен алған болса, қазіргі кезеңде тіліміздің құрамына орыс тілі арқылы индоевропа элементтері басым енуде.

Әйтсе де, термин жасаудың ең негізгі басты көзі ұлттық тіліміз болып отыр деп толық айта аламыз. Бұл тұста әдеби тіліміздің барлық қабаты (көркем әдебиет тілі, ауыз әдебиет тілі, фольклор тілі, тіпті диалектілер мен тілде орын тепкен түрлі ерекшеліктер) түгел іске жаратылады. Әдегеннен-ақ қазақ зиялылары термин жасау процесіне тікелей ат салысып, ол үшін қазақ тілінің лексикалық байлығы мен грамматикалық амалдарын түгел іске жаратуға бетбұрыс жасаған болатын. Соның нәтижесінде халық тілінің сарқылмас қазынасы сарапқа түсіп, қарапайым сөздер терминдік мәнге көшті. Ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан сөзжасам тәсілдері терминжасамның негізгі тірегіне айналды. Және атап айтуға тұратын бір нәрсе, терминжасам тек ұлттық тіліміздің өз материалымен ғана шектелмей, кірме сөздер қатарын да сарқа пайдаланды.[26]

Сонда қазақ, орыс, шет тілдерінің сөз материалдары арқылы жасалған терминдер біздің халқымыздың ұлттық байлығына қосылған мол үлес болып табылады. Әрине бұл аталған үш арна тарихи кезеңдер болмысына орай кезектесе активтеніп отырды. Республика өмірінде өркендеп, өріс тапқан ғылым салалары мен техника

тарамдарына орай бұл үш арна терминжасам процесіне әрқилы ыңғайда қатыстырылады. Бір салада ұлттық тіл материалы негізге алынса, келесі бір ғылым тармағында кірме сөздер мен калька тәсіліне көбірек иек артылады.

Түркі халықтары тіліндегі терминжасам процесіне зер салғанда, терминология жұмысында мынадай үш ұстаным басшылыққа алынатын тәрізді. Біріншіден, СССР халықтары тілдерінің бәріне ортақ ұстаным; екіншіден, қоғам мен тілдің даму ерекшеліктеріне сәйкес туындайтын әрбір тілдің өзіндік термин жасау ұлттық ұстанымы және терминологияның жеке салаларына байланысты басшылыққа алынатын салалық ұстаным. Алайда ұлттық терминологияны едәуір байыта түскені термин жасаудың бірнеше тәсілдері белгілі бола бастағанмен, бұл жөнінде мамандарымыз әлі күнге бір пікірге келе алмай жүрген сияқты. Әсіресе, терминжасам амалдарын айқындауда қатып ұстайтындай қағидаға айналған келісім жоқ. Бұл термин жасау принциптерін дұрыс түсінбеуден туатын жағдай. Қөбіне көп термин қалыптастыру көздері мен термин жасау амалдарының шегін айыра алмай қателесетін тұстар да бар. Тіпті термин жасау «жолдары» мен «амалдарын» қатар қойып қарастыратын кезіміз де жоқ емес. Сондай-ақ, терминжасам амалдарының мөлшері, аумағы және олардың өнімді, өнімсіз түрлерін саралауда да бірізділік, бірегейлік шамалы.

Қайсыбіреулер мұның 1) әдеби тіл сөздері мен диалектілерін терминдендіру, 2) ұлттық тіл амалдары негізінде термин жасау, 3) өзге тіл сөздерін термин ретінде қабылдау деген сияқты үш түрін бөліп қараса, екінші біреулер терминжасам амалдарының төрт түрін көрсетеді. Атап айтқанда: 1) терминдендіру, 2) қайта терминдеу (ретерминологизациялау), яғни басқа бір саланың терминдерін пайдалану, 3) термин жасау, 4) кірме сөздерге

халықаралық (интернационализация) сипат беру.

Үшінші бір пікір бойынша мұның қосымшалау мен сөз біріктіру тәрізді екі-ақ амалы бар сияқты. Төртінші біреулер ұлттық тіл негізіндегі сөзжасам амалдарын ұстанады: Олар мыналар: 1) семантикалық тәсіл, 2) морфологиялық тәсіл, 3) синтаксистік тәсіл, 4) калькалау тәсілі, 5) сөз қысқарту (аббревиациялау) тәсілі.

Осы тектес жіктеулерді қарастыра келгенде, шынында да бұлардың ара жігі әлі де айқындала қоймағанын байқаймыз. Басқасын былай қоя тұрып, кірме сөздер мен ұлттық тіл элементтері негізінде жасалған терминдерді құрылысы, мазмұны, жасалу жолы жағынан тепе-тең түсетін тәсілдер ретінде қарастыру көкейге қона қоймайды. Өйткені ұлттық тіл элементтері арқылы жаңа термин жасалса, кірме сөздер негізінде дайын терминдер қабылданады емес пе? Сол

себепті де әр нәрсе өзінің атымен аталып, соған орай бағалануға тиіс.[27]

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің, тіпті басқа да түркі тілдерінің сөзжасам амалдары ұлттық тілде терминдендірілуге лайықты сөз болмай қалған күнде ғана, немесе бар сөздердің бұл жүйеге жөні келмей тұрған жағдайда, сондай-ақ әр түрлі себептерге байланысты кірме сөздер терминдік талаптан шыға алмаған сәтте ғана жаңа термин жасауға тартылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Астана, 2002.
2. Алпыспаев Т. Терминологиялық жинақ. Астана, 1998.
3. Терминология: Терминология мәселелеріне арналған дөңгелек үстел материалдары. (жинақ) Астана, 2001.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының қазіргі жайы және міндеттері. «Ана тілі» 11 қараша 1994.